https://doi.org/10.28925/2412-2475.2024.24.10
УДК 811.161.2'373.231-028.52:316.4.063.7](093.3)

Віра Просалова,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

https://orcid.org/0000-0001-8498-7719
e-mail: virakalon@gmail.com

Ярослава Григошкіна,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

https://orcid.org/0000-0003-2180-0800
e-mail: vivacity4040@gmail.com

ЛІТЕРАТУРНІ ІМЕНА «НЕДОСТРІЛЯНИХ» АВТОРІВ: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ, ФУНКЦІЇ

У статті зосереджено увагу на псевдонімах тих авторів, які потрапили до категорії «недостріляних». До них історик, багатолітній в'язень соловецьких таборів Семен Підгайний зарахував представників покоління 20-х років минулого століття, тобто тих, хто походив із родин учасників національно-визвольних змагань, священнослужителів, розкуркулених, репресованих, виморених голодом, хто зазнав переслідування за вигадані владою провини. Розчаровані в комуністичній системі, упосліджені, переслідувані, вони шукали шлях на Захід, щоб розпочати там інше життя та розкрити жахи радянських концентраків, через які їм довелося пройти. Як живі свідки подій, вони спрямували свої зусилля на викриття злочинів тоталітарної системи. Памфлет Івана Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» завдяки численним перекладам допоміг багатьом переміщеним особам уникнути репатріації. Важливою для донесення правди про становище підсовєтської людини була книга Віктора Кравченка «I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official» («Я вибрав свободу. Особисте і політичне життя радянського чиновника»), у якій автор відтворив унікальні факти з життя радянської верхівки, наслідки репресій, атмосферу страху й переслідувань. Колишні в'язні радянських таборів Василь Дубровський, Микола Лазорський, Юрій Лавріненко, Василь Савченко, Семен Підгайний лишили достовірні свідчення про своє перебування в таборах. Це була література факту, для дослідження якої залучено історико-порівняльний метод, що дозволяє простежити вплив суспільно-політичних процесів у країні на їх нарацію. Для виявлення зв'язку між автором і його псевдонімом вдаємося до біографічного методу, який допомагає прояснити походження того чи іншого імені деталями життєвого шляху. Завдяки біографічному методу дослідження встановлено, що літератори утворювали псевдоніми від назв етнічних регіонів та населених пунктів України (Салтичівський, Лісковицький), рідше — місць ув'язнення, щоб акцентувати місце тортур. Замість свого імені «недостріляні» автори вказували фах чи рід занять (Історик), назви рослин (Мак, Верес), птахів (Горлиця, Одуд), комах (Ґедзь, Жук), імена богів (Сварог), святих (Трифон), історичних осіб (Залізняк), літературних персонажів (Галайда). Пасіонарна енергія наших співвітчизників, спрямована на донесення відомостей про геноцид українського народу, хоч і мала помітний резонанс, проте не могла змінити ситуацію, бо західний світ в умовах протистояння держав із різним суспільним ладом був заклопотаний іншими проблемами.
Ключові слова: *автор, експатріант, пасіонарій, homo sovieticus, псевдонім, репресії, література факту.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Актуальність цієї студії зумовлена необхідністю введення в науковий обіг нових імен і фактів про здійснюваний сталінською системою геноцид проти українського народу, про пасіонарну енергію наших співвітчизників, які, продовживши творчу діяльність на чужині, намагалися викрити злочини репресивної машини, запущеної в Радянському Союзі. За попередніми підрахунками, кількість авторів, які

© Просалова В., Григошкіна Я., 2024

самі чи їхні батьки потрапили під жорна репресій, досить велика. Як очевидці жахливих подій, вони прагнули розповісти про пекло підрадянської дійсності, намагалися розвіяти міф про соціалістичний рай. Вони, звичайно, розуміли, що своїми спробами можуть нашкодити рідним, які лишилися в Україні, тому приховували відомості про себе.

Аналіз останніх досліджень. З цією метою «недостріляні», тобто ті, кого радянська влада намагалася, проте не змогла фізично знищити, вдавалися до псевдонімії. Історик Семен Підгайний зарахував до цієї категорії представників покоління 20-х років минулого століття, тобто вихідців із родин учасників національно-визвольних змагань, розкуркулених, репресованих, виморених голодом, вивезених на примусову працю — всіх, хто зазнав переслідування через соціальне походження, вигадані для виправдання терору провини. «Чимала кількість прибраних імен <…> підтверджує характерну для повоєнного часу тенденцію — приховати все, що пов'язано з попереднім — радянським — періодом життя» (Просалова, 2015, с. 209).

Проблема псевдонімії має міждисциплінарний характер і тому привертала увагу й лінгвістів (Павло Чучка, Микола Лесюк, Василь Німчук, Наталія Павликівська), і літературознавців (Богдан Романенчук, Олекса Гай-Головко, Олексій Дей, Ігор Качуровський, Петро Ротач, Віталій Мацько та ін.), які здебільшого акцентували своєрідність літературних імен окремого автора. Віталій Мацько, який листувався з багатьма представниками українського зарубіжжя, помітив ретельне приховування ними, зокрема Юхимом Кошельником, відомостей про себе, що пояснюється, з одного боку, обережністю літературознавця, а з іншого — критичним аналізом художніх творів його колег по перу, які не раз висловлювали невдоволення з приводу його прискіпливих оцінок.

Як учасник літературного процесу того періоду, Ігор Качуровський із цього приводу висловив цікаве спостереження: «Зв'язки між талантом, творчим доробком та славою — чи принаймні літературним іменем — далеко не прямолінійні. Усе залежить від чотирьох факторів: ставлення критики, читацьке сприймання, особистість автора й останнє, найменш істотне, — його талант» (Качуровський, 2008, с. 529). Думка здається парадоксальною, адже талант в іноетнічних умовах, як виявляється, не мав істотного значення. Дослідник, крім того, звернув увагу на появу псевдонімів-дублетів (Петро та Леонід Полтава), якими іменували себе відповідно Петро Федун і Леонід Пархомович, а також на «осібність», певну екзотичність псевдоніма Олекси Мальченка — Ізарський, що виник від назви річки Ізар, краєвидами якої письменник милувався, мешкаючи певний час у Мюнхені.

У студії враховуємо відомості про літературні імена «недостріляних», наведені в довідниках Петра Ротача «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції» (Ротач, 1998), Веніаміна Еппеля «Нові матеріали до словника українських псевдонімів» (Еппель, 1999), Віри Просалової «Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості» (Просалова, 2012) та інших виданнях. І хоч багато імен повернуто до читача, однак систематизації їхнього псевдонімікону ще не здійснено, що надає цій студії особливого значення.

Постановка завдання. Опозиційне ставлення «недостріляних» авторів до радянської влади змушує актуалізувати питання, чи вдалося їм, утікачам із «радянського раю», розкрити справжню суть тоталітарної системи та поінформувати світ про її злочини.

Мета цієї студії — визначити мотиви приховування «недостріляними» авторами відомостей про себе, джерела та функцію прибраних імен. У зв'язку з великою кількістю псевдонімів обмежимося лише найбільш показовими з них, адже свідомі того, що охопити всі — надто складно, тому що автори нерідко їх змінювали, вдавалися з метою конспірації до одноразових імен, що ще потребують свого розшифрування.

Для з'ясування походження прибраних імен застосовуємо біографічний метод, який дозволяє прояснити ті чинники, які впливали на його появу: соціальне походження, умови виховання та навчання, риси зовнішності чи характеру, втрата ґрунту під ногами тощо.

Виклад основного матеріалу. У кожного з літераторів шлях на волю був нелегким і навіть трагічним, адже нерідко вдома лишалися рідні, яким емігранти намагалися хоча б не нашкодити. Особливо, якщо довелося залишити, як, скажімо, Василю Гайворонському чи Василеві Очерету (псевдонім — Барка), власних дітей.

Після Другої світової війни завісу невідомості, за якою перебували мешканці Радянського Союзу, вдалося прорвати таким бестселерам, якими стали памфлет Івана Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946) і книжка Віктора Кравченка «I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official» («Я вибрав свободу. Особисте і політичне життя радянського чиновника»), що вийшла англійською мовою в Нью-Йорку (Багряний, 1946; Kravchenko, 1946). Обидва автори намагалися

пролити світло на реальний стан підрадянської людини у сталінській системі. Іван Багряний насамперед давав відповідь на незрозумілу для іноземців ситуацію, чому переміщені особи не хочуть повертатися в рідний край і чинять різкий опір репатріаційним комісіям:

> Я не хочу вертатись до СРСР, тому що сталінський соціялістичний СРСР — то є суцільний концлаґер поневолених людей всіх 100 національностей — людей без правних, стероризованих, голодних, вбогих.
> За чверть століття вони від большевизму нічого не дістали, крім тюрем, річок крові і сліз… і вони нічого не дістануть, доки існує большевизм.
> Большевизм — це є насильство над людиною, це є рабський труд, це є сваволя політичної кліки, це є новітнє кріпацтво, це є терор фізичний і духовний, це є злидні, це є голод, це є війна. (Багряний, 1946, с. 35)

Перекладений англійською мовою цей памфлет було вручено впливовим сенаторам США, уряду Англії та генералу Айзенгаверові, який змушував людей повертатися на «родіну». «Після цього ситуація трохи змінилася, — наголошує Олексій Коновал, — людей перестали вивозити до репатріаційних таборів, але під час "скринінґів" (перевірок, звідки особа була: зі Сходу чи Галичини) їх викидали з Ді-Пі-таборів (Ді-Пі — переміщені особи, від англ. displaced persons) як непримусово вивезених осіб на працю в Німеччину» (Коновал, 2014, с. 1).

Автори усвідомлювали, що говорити правду про Радянський Союз — означало наражати на небезпеку рідних. «Ми робимо це з повною свідомістю, що ставимо під загрозу смерті-терору і каторги всіх наших близьких і рідних, що ще залишилися там і що на них Сталін буде виміщати свою ненаситну злобу і кровожерну зненависть до нас, українців» (Багряний, 1946). Письменник, як завжди, висловлювався пристрасно, а інженер за фахом Віктор Кравченко натомість намагався уникнути публіцистичного стилю викладу, обравши позицію об'єктивного свідка подій. Він називав конкретних людей, яких добре знав, з якими багато років працював, передавав їхні висловлювання і враження, якими вони ділилися лише за відсутності сторонніх вух, не довіряючи ні своїм водіям, ні навіть рідним. Завдяки конкретиці, достовірності згаданих подій і людей удалося відтворити атмосферу загальної підозріливості й страху в країні в період запущеної на всі оберти каральної машини.

Забезпечивши собі політичний притулок у США, Віктор Кравченко зосередився на написанні книги й завершив її у 1946 році. У книзі «I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official» автор показав, як переконаний комуніст поступово стає опонентом режиму. Відправним моментом у його ідейній еволюції був той час, коли він як уповноважений партії брав участь у вилученні врожаю у селян. Побачене на власні очі посіяло зерно недовіри, змусило замислитися над проголошуваними гаслами та їх реальним втіленням. Прозрівання комуністичної верхівки змальовано різнопланово: у діях і висловлюваннях її представників, а також висунутих автором гіпотезах про причини передчасної смерті багатьох чільних діячів партії, які добровільно чи примусово покінчили з життям. Гіпотези та офіційні версії помітно різнилися, тому підтверджували облудність, фальшивість офіційного курсу.

Свою книгу Віктор Кравченко присвятив «пам'яті тих, хто загинув у боротьбі проти радянського абсолютизму», «десяткам мільйонів людей, які гниють у незліченних кремлівських в'язницях і таборах примусової праці», прогресивним людям, які допомагають у боротьбі за вільну демократичну росію. Українець за національністю, уродженець міста Катеринослав (нині місто Дніпро), він водночас реалізував характерні для homo sovieticus наративи. 11 лютого 1946 року, тобто в день завершення роботи над книгою, акцентував, що вийшов із російського (sic!) народу і саме йому присвячує цю книгу. Насаджувана в Радянському Союзі ідеологія, що постулювала формування людини нового типу як наслідку радянської системи, виявилася досить живучою навіть у свідомості здатних критично мислити людей.

Незабаром книга «I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official» вийшла багатьма мовами світу: німецькою, іспанською, італійською, китайською, японською, арабською, португальською, турецькою, естонською та іншими (Kravchenko, 1950). Сенсаційна за своєю природою, вона підривала імідж Сталіна, який після перемоги у війні претендував на статус вождя народів, відкривала очі на те, що коїлося за залізною завісою.

Сенсаційність цієї книги була зумовлена тим, що її, по-перше, написав не рядовий свідок чи учасник подій, а представник керівництва середньої ланки, колишній начальник управління військового постачання Раднаркому СРСР, який у складі радянської закупівельної місії виїхав до США й після кількох місяців перебування в демократичному світі остаточно вирішив

стати експатріантом. По-друге, автор володів унікальною на той час інформацією та намагався подати її як очевидець — без зайвого пафосу й патетики. Крізь призму свого життя він відтворив становище звичайної людини в умовах тоталітарного режиму, її безправність і беззахисність.

Кравченко, крім того, не приховував того, що й над ним нависали хмари. Звинувачений у шкідницькій діяльності під час роботи на Нікопольському металургійному комбінаті, закупівлі буцімто непотрібного для комбінату обладнання, він пройшов крізь усі виснажливі нічні допити, відчув, як НКВС влаштувало справжнє полювання на нього, проте зміг себе аж тричі документально реабілітувати завдяки життєвій стійкості, знанню справи та підтримці впливових осіб.

Особисті знайомства Віктора Кравченка з представниками вищого ешелону влади, їх протекція, зокрема Серго Орджонікідзе, знання про криваві партійні «чистки», що торкнулися навіть найближчого оточення диктатора, проходження самим автором різних перевірок — усе дозволило подати таку унікальну інформацію, до якої мали доступ лише одиниці. Про голодомор в Україні він розповів не як потерпілий, а як учасник, на той час уповноважений партії. Сміливим був його висновок про те, що так звана українізація зводилася лише до виявлення національно свідомої інтелігенції, яку насамперед і було знищено.

Віктор Кравченко не оминув увагою і командно-адміністративні методи підвищення продуктивності праці, які знайшли підтримку у вищого керівництва, а насправді були звичайним шахрайством. Завод, наприклад, виконував план лише на 35–40 %, а з використанням раніше випущеної, проте нереалізованої продукції збільшив, скажімо, випуск до 80 % і більше. Згадує він і використання примусової праці в'язнів радянських таборів на будівництві заводу в Кемерово та інших будовах, завдяки чому досягалися рекордні темпи виробництва в той час, коли норми насправді були завищеними, адже сталінський режим прагнув будь-якими засобами продемонструвати світу переваги соціалістичного ладу.

Щоб показати видимість єдності й згуртованості радянського народу — всупереч репресіям, влада, як показує Віктор Кравченко, влаштовувала показові збори, своєрідні судилища над колишніми працівниками, яких тепер усі мали засудити як шкідників, тому «всі тримались у стороні один від одного, ніби остерігаючись смертельної зарази» (Kravchenko, 1946). Деякі висловлювання автора звучать афористично, як, скажімо, про Кремль, який більше боїться своїх підданих, ніж іноземних загарбників.

Напередодні війни як начальник управління військового постачання Раднаркому СРСР Віктор Кравченко координував роботу кількох військових заводів, тому добре усвідомлював непідготовленість країни до агресії. Укладений у 1939 році договір між Німеччиною та Радянським Союзом про ненапад розв'язав Гітлеру руки, адже це був з його боку лише тактичний маневр. Технічне співробітництво з гітлерівською Німеччиною призвело до того, що Сталін, за версією автора, допоміг Гітлеру завоювати Європу, забезпечуючи його всім необхідним для цього. З іншого боку, поінформованість німецького командування про розташування стратегічно важливих об'єктів завдала неабиякої шкоди, адже колишні союзники насамперед атакували їх із повітря, щоб вивести з ладу.

І Багряний, і Кравченко, які наважилися розкрити західному читачеві правду про тоталітарну систему, передбачали можливість розправи й справді зазнали переслідувань. Втікачі з України, вони залишили близьких у рідному краї. Їх рідних, зокрема сина Івана Багряного — Бориса Зосимова, було використано для цькування батька, а дружину Віктора Кравченка Зіну — для дачі неправдивих свідчень на суді в Парижі. До речі, режим жорстоко розправився над родиною Кравченка, піддавши репресіям близько тридцяти близьких йому людей, зокрема батька, матір, брата та інших.

Іван Багряний був змушений жити під псевдонімом, щоб обірвати ланцюг переслідування та не завдати зайвого клопоту новій родині. Цікаво, що навіть його син у другому шлюбі не знав справжнього прізвища свого батька. Так само син Кравченка — художник Ендрю — дізнався правду про свого тата лише за два місяці до його смерті, бо шлюб із Синтією Кузер не був офіційно оформлений. Загадкове вбивство батька в його власній квартирі хоч і було у США кваліфіковане як самогубство, однак у нього викликало поважні сумніви, адже револьвер, з якого було здійснено постріл у скроню, був укладений у кобуру. Не міг же самогубець сам це зробити?!

Іван Багряний і Віктор Кравченко були у числі тих, хто відкрив завісу невідомості за життям у СРСР. Їхні свідчення, перекладені багатьма мовами світу, привернули увагу до проблеми, відкрили залізну завісу та підтвердили різноспрямованість західного й східного світів у часи так званої «холодної війни».

Свідчення жертв терору. У повоєнний час «недостріляні» українці доповнили картину новітньої тюрми народів, про яку західний світ мало що знав. З-поміж тих, хто активно долучився до цієї справи, був виходець із козацької родини, історик, археолог Семен Підгайний, ув'язнений до соловецьких концтаборів за участь у міфічній організації «Союз Кубані і України». У 1933–1940 роках, відбувши ув'язнення в Карелії, він описав становище в'язнів, подав історію соловецьких таборів, етапи їх функціонування у книгах «Українська інтелігенція на Соловках» (1947) та «Недостріляні» (1949).

> З 1931 року, коли на Півночі Совєтського Союзу опинилися не кілька тисяч, а кілька мільйонів українців, кубанських і донських козаків, кавказців та інших інонаціоналів, коли треба було виконати за всяку ціну першу п'ятирічку та ще й за чотири роки, постала ідея створення Біломорсько-Балтійського каналу. Настав час, коли багато тисяч людности Соловків мусили покинути їх і переселитися на материк, щоб полягти на будівництві того, на кістках в'язнів побудованого, каналу. (Підгайний, 1947, с. 21)

Біломорсько-Балтійський канал був споруджений у рекордно стислі строки (за неповних два роки) завдяки дармовій робочій силі, яку становили арештанти, озброєні лише кайлами, лопатами та сокирами. Вони щодня гинули сотнями, тисячами на будівництві каналу.

Окремо Семен Підгайний характеризує наукову та мистецьку еліту, заслану в часи Єжова на Соловки: «До середини 1937 року на Соловках зібрано весь цвіт української підсовєтської інтелігенції та українських комуністичних кіл» (Підгайний, 1947, с. 29). Автор згадує як науковців (Йосип Гермайзе, Михайло Новицький, Степан Рудницький, Матвій Яворський, Євген Шабліовський, Михайло Слабченко, Ананій Лебідь), так і літераторів (Микола Зеров, Павло Филипович, Євген Плужник, Микола Куліш, Марко Вороний, Олекса Слісаренко, Гео Шкурупій, Клим Поліщук, Антін Крушельницький, Григорій Епік). Про останнього він відгукувався як про морально надломлену людину, яка намагалася запобігати перед владою, однак запізно зрозуміла, що все це марна справа.

Подібні книги українські експатріанти писали, сподіваючись, що їх почує світ. Ті, кому вдалося потрапити на волю, детально відтворювали місця свого заслання, нелюдські умови утримання: «Нас — вигнанців із совєтського раю — привезли туди під конвоєм на єнісейських баржах, і внаслідок цього населення неосяжного Таймиру зросло вдесятеро» (Лавріненко, 1985, с. 13); «Ті перші дні і ночі Безим'янки особливо надовго залишаться в моїй пам'яті і в моєму серці. Ті дні і ночі відібрали в людей цілі роки життя, здоров'я, красу і силу» (Савченко, 1948, с. 20); «Це були "штрафні" в'язні, що не могли виконати звірячого "уроку". Їх голодних і холодних лишили тут під вартою докінчувати... Може й закінчать, а може й ні... Більш того, ні... Аджеж треба кожному в'язню зрубати за добу 25 товстих сосен, застругати кору, обрубати віті і скласти на сани. Важка, каторжна праця під канчуком і багнетом чекіста...» (Карельський, 1999, с. 237); «Тут по краплині висмоктували з людини живу кров і обертали людину в трупа» (Підгайний, т. 1, с. 34); «Твій світ — тюрма. Твоє місце — камера» (Савченко, 1948, с. 8). У цих свідченнях домінує фактаж, бо мета жертв терору — розкрити очі західному світу на новітню тюрму народів.

Василь Савченко у книзі «Безимлаг: Нарис із життя в совєтському концтаборі» (1948) переконував: «Вони бояться правди — хай світ почує правду!» (Савченко, 1948, с. 3). Винесені як мотто, ці слова підтверджували авторські інтенції. Так, ті, хто мав заплямовані кров'ю руки, справді боялися правди, але нерідко самі виконавці ставали жертвами репресій, адже замовники намагалися позбавитися небажаних свідків. Однак чи почув світ голоси жертв ГУЛАГу?! Маленькі тиражі книжок українською мовою, видані переважно в повоєнній зруйнованій Німеччині в умовах таборів, не могли змінити ситуацію. Енергія пасіонаріїв не знаходила належного відгуку, адже це були люди «без імені й держави», як писав Юрій Клен. Західний світ у відповідь на численні свідчення жертв нелюдського терору мовчав…

З історії літературних імен.

> Я знаю, що мої, ці кров'ю написані рядки лишаться гласом волаючого в пустелі, я знаю, що світ глухий і німий до нас, українців, що світ, мабуть, справді, як казав той сіоніст, зграя вовків, і треба у тої зграї не просити, а бомбами, підлістю й терором видирати право для людей бути справжніми людьми, щоб не соромити й не ображати святости Бога, що створив усіх людей по своїй подобі. (Підгайний, 1949, т. 2, с. 45).

Гірке розчарування породжує ці гнівні рядки в душі «жертви» сталінських репресій, яка в юні роки втратила своє здоров'я та силу. Подібних жертв було немало: Василь Гриш-

ко, Григорій Костюк, Петро Волиняк, Василь Сокіл, Іван Багряний, Юрій Лавріненко, Микола Лазорський, рідний брат Миколи Зерова Михайло Орест, Василь Гайворонський, Олександра Костюк, Віталій Юрченко, Яр Славутич (Григорій Жученко), Леонід Лиман (Григорів), Василь Дубровський, Олекса Запорізький (Сеник), Петро Одарченко, Василь Чапленко та багато інших літераторів і літературознавців. Зазнали переслідувань і діти репресованих батьків: Віктор Свобода (справжнє ім'я та прізвище — Віталій Тканов), Уляна Любович, Володимир Куліш, Харитон Довгалюк, Зоя Когут, Йосип Строцький-Зореслав, Борис Олександрів (Олександр Грибінський), Петро Горбань, Петро Полтавець (Василенко), Степан Горлач, Леонід Полтава (Пархомович), Микола Вірний (Француженко), Петро Косенко та інші.

Для приховування відомостей про себе літератори обирали вже прокладені шляхи творення прибраних імен. Так, письменник, мовота літературознавець, редактор, критик Василь Чапля, звинувачений у причетності до СВУ (1929) і ув'язнений, мав у своєму арсеналі чимало імен: утворене від його прізвища — Чапленко; від назви споришу, виду риб чи грибів — Гірчак; від імені батька — Кириленко; від регіону, де він шукав роботу, — Кубанець; від дієслова *недолюблювати* — Недолюбень; від назви кровосисної комахи — Ґедзь; від особового імені південнослов'янського походження — Ватрослав, що означає *той, хто славить ватру*. Крім того, він підписувався також поширеним чужим прізвищем Світайло. Бажання лишитися інкогніто, а також немилозвучність власного прізвища та висловлені ним критичні зауваги до праць його сучасників, зокрема Юрія Шевельова, Вадима Сварога, Ігоря Качуровського, змушували Василя Чаплю ховатися за псевдонімами.

Зміна літературного імені нерідко була пов'язана зі зміною життєвої ситуації чи авторського амплуа. У письменника, перекладача, видавця, публіциста, громадського діяча Юрія Тищенка було чимало захоплень і відповідно імен: Юрій Сірий, Юр. Салтичівський, Юрій Азовський, Павло Лаврів, Агафангел Дюльгеров, Атанасій Дюльгеров, Федір Гарах, О.Кадило, Т-ко, Аз, С.Ю. та інших. Уродженець села Салтичія, що знаходилося недалеко від Бердянська, розташованого на узбережжі Азовського моря, він називав себе Юр. Салтичівським та Юрієм Азовським, тобто виявляв географічну прив'язаність до рідного краю. Змушений жити під таким чужим прізвищем, як Павло Лаврів, він намагався бути непомітним, щоб не привертати увагу жандармів, тому обрав своїм псевдонімом колір нейтральності — Сірий. Крім того, він підписував свої твори прибраним ім'ям Галайда, тобто прізвищем героя історичної поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки», що називає бездомну людину, а кожен експатріант почувався саме таким, відірваним від рідного ґрунту безхатченком.

Син репресованого, повістяр, літературний критик, есеїст, публіцист, політичний діяч Василь Гришко, який іще неповнолітнім був засуджений за розповсюдження листівок з агітацією проти примусової колективізації (1929), а пізніше виключений з університету за приховування фактів біографії, був у 1938 році відправлений на Колиму видобувати золото. З ув'язнення повернувся напередодні війни з обмороженими кінцівками. Як політичний емігрант, він був змушений вдаватися до псевдонімів, які творив з власного імені та прізвища. Завдяки заміні літер та імені виник псевдонім Віктор Гринько, під яким автор виходив в ефір на радіо «Свобода»; завдяки поєднанню перших складів прізвища й імені — Гривас; від ініціалів — В. Віго.

Жертвою репресій був і уродженець Чернігова Василь Дубровський — історик, педагог, архівіст, громадський діяч, музеєзнавець, краєзнавець, письменник, сходознавець, справжній універсаліст. Названий Василем на честь батька-священика, який помер незадовго до його народження, він ріс у будинку материних батьків, які мешкали в передмісті Чернігова — Лісковиці по вулиці Іллінській.

> Тут можна було пізнавати красу Божого світу з дитячих літ. Як тільки ви сходили на Гору, перед вами розгорталася панорама всієї Лісковиці й поза нею аж до лісу Святого… Отже, вся Лісковиця, з прилеглими до неї луками, на цій невеликій, замкненій природніми межами рівнині, була як на долоні. (Лісковицький, 1962, с. 5)

Як і батько, він здобув духовну освіту, однак обрав інший шлях — науковця, педагога. У 1933 році був заарештований за контрреволюційну діяльність. Потерпаючи за однорічного сина та дружину, він зізнався в нескоєних злочинах і відбув ув'язнення в БАМЛАГу на будівництві Байкало-Амурської магістралі. Атрибути малої батьківщини стали джерелом обраних ним псевдонімів: Лісковицький, яким підписав свою працю «Вигнанці-втікачі. До історії нової української еміграції» (1946); Іллінський, яким були підписані публікації в тижневику «Час», що виходив після війни у Фюрті; Чорногай, яким підписав розгорнуту рецензію на роман

Івана Багряного «Тигролови», а також І.Захаревський-Лісковицький.

З метою конспірації літератори використовували для творення псевдонімів особові імена. Так, молодший брат відомого літературознавця Михайло Зеров, якого двічі заарештовували, в 1929 і 1938 роках, обрав собі літературне ім'я Орест, що походить від українського чоловічого імені грецького походження, яке означає «той, хто стоїть на горі», «той, хто підкорює вершини». Поет, гуморист Борис Грибінський утворив літературне ім'я від імені свого репресованого батька та з гумором описав свою далеку від ідилії автобіографію:

> Народився на третьому році пролетарської революції в селі Безштаньківці, в родині сільського багатія Харлампія Ломачки, розвозчика білої глини. Люди соціалістичними темпами переселялися на кладовище. Я їв переважно вітамінні речі, як-от: макуху, бур'ян, цвіт акації — і тому вижив. Любов до книжки не дозволяла мені кинути школу, як це робили багато моїх товаришів. Вчився на факультеті марксизму-ленінізму в Києві. У виступі згадав про голод і опинився в НКВД. (Ломачка, 1951, с. 10)

Достатньо було лише одного необережного слова, щоб потрапити за ґрати, тому псевдонімами виконували функцію конспірації, утаємничення особи.

Допомагали «недостріляним» авторам приховати відомості про себе і дівочі прізвища матерів: Юрій Лавріненко друкувався під псевдонімом Дивнич, Ігор Мерзляков — Костецький, яке пізніше стало його офіційним. Літератори іноді замість свого прізвища вказували фах чи рід занять (Історик — псевдонім Василя Дубровського), назви рослин або тварин (Мак — псевдонім Ольги Петрової-Гец, авторки спогадів «З часів єжовщини»); Верес — Миколи Клименка; Ґедзь — Василя Чаплі; Горлиця — Юрія Горліса-Горського, Одуд — Федора Дудка). Письменники також актуалізували імена богів (Сварог — псевдонім Вадима Балаха), святих (Трифон — псевдонім Федора Дудка), історичних осіб (Залізняк — один із псевдонімів Олекси Гай-Головка). Рідко, проте мала місце зміна гендерних ролей, як наприклад у випадку з псевдонімом Ігоря Качуровського Франсуаза д'Ервіль, що позначав особу жіночої статі.

Висновки. Українські пасіонарії прагнули відкрити завісу невідомості, показати людиноненависницьку суть тоталітарної системи. Памфлет Івана Багряного «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» допоміг переміщеним особам уникнути репатріації та виїхати до США, Канади, Бельгії, Франції, Аргентини, Австралії, Англії, Бразилії, Венесуели та інших країн. Важливою була й книжка «I Chose Freedom. The personal and political life of a soviet official» Віктора Кравченка, який зміг у суді спростувати наклепи на себе, що теж стало сенсацією для прокомуністично налаштованих кіл. Однак для того щоб довести ворожість радянської тоталітарної системи, потрібна була велика цілеспрямована праця багатьох інтелектуалів, які б представляли цивілізованому світу державу зла й насильства. За цю справу взялася лише купка українських пасіонаріїв, розпорошених після Другої світової війни по всьому світу.

Люди «без імені і держави» (за висловом Юрія Клена) хоч і писали про жахи розкуркулення, голодомору, сталінських таборів, проте не могли змінити ситуацію. Книжки, видані нерідко коштом самих очевидців чи жертв сталінського режиму, знаходили вузьке коло читачів, здавалися воланням у пустелі.

Як для власної безпеки, так і безпеки своїх рідних «недостріляні» мусили приховувати відомості про себе, вдаючись до псевдонімів. Їхні літературні імена найчастіше відбивали зв'язок із рідним краєм, що виявлявся в актуалізації назв етнічних регіонів і міст (Запорізький), сіл (Салтичівський), річок (Ромен). Особливою аурою були оповиті прибрані імена, утворені від власного чи батькового імені (Кириленко, Олександрів). Меншою мірою були актуалізовані місця примусової праці (Карельський), фах автора (Історик), назви кольорів (Багряний, Сірий). Багатий рослинний і тваринний світ давав широкі можливості для вибору, тому ним скористалося чимало авторів: Ольга Петрова-Гец (псевдонім — Мак), Василь Чапля (Гірчак), Микола Клименко (Верес) та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багряний І. Чому я не хочу вертатись до СРСР? Вінніпег : Комітет українців Канади, 1946. 38 с.
2. Дубровський В. 2-й відділ БАМЛАГ'у ГПУ — НКВД. Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1965. 80 с.
3. Еппель В. Нові матеріали до словника українських псевдонімів. Київ, 1999. 116 с.
4. Карельський М. Дзенькіт сокири. Зі спогадів в'язня. *Новий обрій.* 1999. Ч. 11. С. 237–238.

5. Качуровський І. Покоління Другої світової війни в літературі української діаспори. *Променисті сильвети: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 514–531.
6. Коновал О. Про долю матеріалів УРДП-УДРП. *Літературна Україна*. 01.12.2011. № 46. С. 12.
7. Лавріненко Ю. Чорна пурга та інші спомини. Мюнхен : Сучасність, 1985. 186 с.
8. Лісковицький В. Велике гульбище (З 1-го тому спогадів «Лісковиця»). *Наш клич* (Буенос-Айрес, Аргентина). 1962. 14 червня. С. 5.
9. Ломачка С. В Канаді: фейлетони. Торонто : Усатюк, 1951. 101 с.
10. Підгайний С. Недостріляні. Ч. 1. [Новий Ульм] : Україна, 1949.
11. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: спогади 1933–1941. [Новий Ульм] : Прометей, 1947. 93 с.
12. Просалова В. Проблема «автор — герой» у романі Віталія Бендера «Фронтові дороги». *Вісник Донецького національного університету*. Серія Б. Гуманітарні науки. 2015. Вип. 1–2. С. 208–213. URL: http://jvestnik-b.donnu.edu.ua/index
13. Ротач П. Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції. Полтава : Верстка,1998. 164 с.
14. Савченко В. Безимлаг: Нарис із життя в совєтському концтаборі. Авґсбурґ : Видання філії Ліґи Українських Політв'язнів в Авґсбурзі, 1948. 57 с.
15. Українська діаспора: літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / упоряд. В. Просалова. Донецьк: Східний видавничий дім, 2012. 516 с.
16. Kravchenko V. i Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official. London: Robert Hale, 1950. 240 p.

REFERENCES

1. Bahrianyi, I. (1946). *Chomu ya ne khochu vertatys do SRSR?* [Why don't I want to return to the USSR]. Winnipeg: Komitet ukraintsiv Kanady [in Ukrainian].
2. Dubrovskyi, V. (1965). *2-i viddil BAMLAHu HPU — NKVD* [The 2nd Department of BAMLAG of the GPU — NKVD]. New York: Nasha Batkivshchyna [in Ukrainian].
3. Eppel, V. (1999). *Novi materialy do slovnyka ukrainskykh psevdonimiv* [New Materials for the Dictionary of Ukrainian Pseudonyms]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kachurovskyi, I. (2008). Pokolinnia Druhoi svitovoi viyny v literaturi ukrayinskoi diaspory [The Generation of the Second World War in the Literature of the Ukrainian Diaspora]. In *Promenysti sylvety: lektsii, dopovidi, statti, esei, rozvidky* (pp. 514–531). Kyiv: Vyd. dim "Kyivo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].
5. Karelskyi, M. (1999). Dzenkit sokyry. Zi spohadiv viaznya [The rattle of an ax. From the memories of a prisoner]. *Novyi obrii*, *11*, 237–238 [in Ukrainian].
6. Konoval, O. (2011, December 01). *Pro doliu materialiv URDP-UDRP* [On the Fate of the URDP-UDRP materials]. *Literaturna Ukraina*, 46, 12 [in Ukrainian].
7. Kravchenko, V. (1950). I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official. London: Robert Hale [in English].
8. Lavrinenko, Yu. (1985). *Chorna purha ta inshi spomyny* [Black Blizzard and Other Memories]. Miunkhen: Suchasnist [in English].
9. Liskovytskyi, V. (1962, June 14). Velyke hulbyshche (Z 1-ho tomu spohadiv «Liskovytsia») [The Great Party (From the 1st volume of memoirs 'Liskovytsia')]. *Nash klych*, 5 [in Ukrainian].
10. Lomachka, S. (1951). *V Kanadi: feiletony* [In Canada: Feuilletons]. Toronto: Usatiuk [in Ukrainian].
11. Pidhainyi, S. (1947). *Ukrainska intelihentsia na Solovkakh: spohady 1933–1941* [The Ukrainian Intellectuals on Solovki: Memoirs of 1933–1941]. New Ulm: Prometei [in Ukrainian].
12. Pidhainyi, S. (1949). Nedostriliani [The Undershot]. P. 1. [New Ulm]: Ukraina [in Ukrainian].
13. Prosalova, V. (2015). Problema "avtor — heroi" u romani Vitalia Bendera "Frontovi dorohy" [The problem of the "author — hero" in the novel 'Frontline Roads' by Vitalii Bender]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu. Seria B. Humanitarni nauky*, *1–2*, 208–213 [in Ukrainian].
14. Prosalova, V. (Ed.). (2012). *Ukrainska diaspora: literaturni postati, tvory, biobibliohrafichni vidomosti* [Ukrainian Diaspora: Literary figures, works, biobibliographic information]. Donetsk: Skhidnyi vydavnychyi dim [in Ukrainian].
15. Rotach, P. (1998). *Rozviiani po chuzhyni: poltavtsi na emihratsii* [Scattered Abroad: Poltava Residents Emigrated]. Poltava: Verstka [in Ukrainian].
16. Savchenko, V. (1948). *Bezymlah: Narys iz zhyttia v sovetskomu kontstabori* [Bezymlag: Essay on the life in a Soviet concentration camp]. Avgsburg: Vydannia filii Ligy Ukrainskykh Politviazniv v Avgsburzi [in Ukrainian].

Vira Prosalova,
Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)
https://orcid.org/0000-0001-8498-7719
e-mail: virakalon@gmail.com

Yaroslava Hryhoshkina,
Vasyl' Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)
https://orcid.org/0000-0003-2180-0800
e-mail: vivacity4040@gmail.com

LITERARY NAMES OF THE "UNDERSHOT" AUTHORS: HISTORY OF EMERGENCE, FUNCTIONS

The article focuses on the pseudonyms of those authors who fell into the category of "undershot" (the metaphor is used to emphasise the incomplete nature of the authors' works, early deaths and interrupted careers of literary figures). Semen Pidhainyi, a historian and long-term prisoner of the Solovetsky camps, included the generation of the 1920s, i.e. those who came from families of participants in the national liberation struggle, clergymen, dispossessed, repressed, starved to death, and persecuted for offences invented by the authorities. Disillusioned with the communist system, abandoned, persecuted, they were looking for a way to the West to start a different life there and to reveal the horrors of the Soviet concentration camps they had gone through. As living witnesses of the events, they focused their efforts on exposing the crimes of the totalitarian system. Ivan Bahrianyi's pamphlet "Why don't I Want to Return to the USSR?", due to numerous translations, helped many displaced writers and other men of art avoid repatriation. Viktor Kravchenko's book "I Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official" was crucial for conveying the truth about the situation of the post-Soviet people, in which the author recreated unique facts from the life of the Soviet elite, the consequences of repression, the atmosphere of fear and persecution. Former prisoners of the Soviet camps Vasyl Dubrovskyi, Mykola Lazorskyi, Yuriy Lavrinenko, Vasyl Savchenko, and Semen Pidhainyi left reliable testimonies about their stay in the camps. It was the literature of fact, which is scrutinized using the historical and comparative method, which allows us to trace the influence of socio-political processes in the country on their narrative. To identify the connection between the author and his / her pseudonym, we use the biographical method, which helps to clarify the origin of a name through the details of his / her life. The biographical method of research enabled us to reveal that writers formed pseudonyms from the names of ethnic regions and settlements of Ukraine (Saltychivskyi, Liskovytskyi), and less often from places of detention, to emphasise the place of torture. Instead of their names, the "undershot" authors indicated their profession or occupation (Istoryk / Historian), names of plants (Mak / Poppy, Veres / Heather), birds (Horlytsia / Turtledove, Odud / Hoopoe), insects (Gedz / Gadfly, Zhuk / Beetle), names of gods (Svarog), saints (Trifon), historical figures (Zalizniak), and literary characters (Halaida). Although the passionate energy of our compatriots aimed at conveying information about the genocide of the Ukrainian people had a noticeable resonance, it could not change the situation, because the Western world was involved into other problems in the context of confrontation between states with different social systems.

Key words: *author, expatriate, passionarian, pseudonym, homo sovieticus, repression, literature of fact.*

Стаття надійшла до редакції 06.09.2024
Прийнято до друку 09.10.2024